

Instytut Języka Polskiego PAN
Kraków

ALICJA ORZECZOWSKA

Fleksja rzeczownika.

Centrum i peryferia. Redundancja leksykalna

La flexion nominale. Le centre et les périphéries. La redondance lexicale

Fleksji rzeczownika we współczesnym języku polskim poświęcono dotąd wiele miejsca zarówno w podręcznikach gramatyki, jak i artykułach i monografiach zajmujących się wybranymi zagadnieniami tego działu morfologii. Podejmując obecnie temat z zakresu fleksji¹, poddam analizie morfologiczne środki wyrażania opozycji w gramatycznych kategoriach przypadku i liczby, w tym celu, aby przedstawić próbę konstruowania modelu systemu fleksyjnego rzeczownika, ukazującego centrum tego systemu i jego strefy peryferyjne. W drugiej części opracowania przedstawione zostaną reguły redundancji leksykalnej oraz zależności istniejące pomiędzy nacechowaną fleksją a stopniem redundancji w opisie gramatycznym leksemów rzeczownikowych.

Zbiór leksemów rzeczownikowych tworzy charakterystyczne „pole fleksyjne”, na którym występują właściwe tym leksemom kategorie gramatyczne: kategoria przypadku i kategoria liczby. Wykładnikami funkcji gramatycznych, kumulującymi kategorie morfologiczne przypadku i liczby, są końcówki fleksyjne, wyznaczające kategoriałne morfologiczne opozycje funkcjonalne. Wykładnikiem opozycji w kategorii liczby może być ponadto wtórny temat fleksyjny, derywowany od tematu podstawowego.

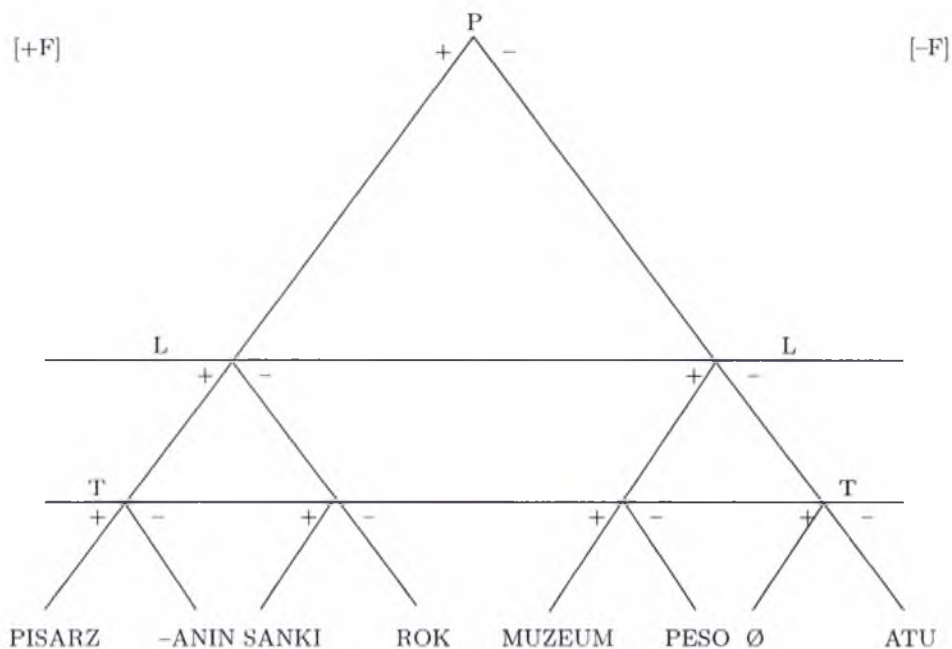
¹ Zob. A. Orzechowska, *Zapóżycone rzeczowniki pospolite w języku macedońskim (w porównaniu z polskim)*, „Makedonski Jazik” XXIV, 1973, s. 195–205; A. Orzechowska, *Przydatki i ich miejsce w systemie fleksji werbalnej*, „Polonica” V, 1979, s. 75–107.

Kategoria przypadku jest podstawowym kryterium rozgraniczającym rzeczownikowe pole fleksyjne na obszar [+F], zajmowany przez leksemy wyrażające opozycje tej kategorii, i obszar [-F], na którym opozycje przypadku ulegają neutralizacji kompletnej, czyli takiej, która obejmuje co najmniej jeden z członów opozycji kategorii liczby (np. liczba pojedyncza rzeczowników typu *gimnazjum*). Strefę centralną obszaru [+F] stanowią rzeczowniki realizujące opozycje kategorii przypadku w kontekście opozycji kategorii liczby. Zróżnicowanie stref peryferyjnych tego obszaru jest wynikiem nacechowania jednego z członów opozycyjnych kategorii liczby lub neutralizacji opozycji tej kategorii. Z kolei w obszarze [-F] (obligatoryjne są tu ograniczenia fleksji, aż do braku wykładników morfologicznych opozycji funkcjonalnych włączenie), z definicji nacechowanym w kategorii przypadku, wyróżnia się strefę centralną, w której morfologiczne opozycje funkcjonalne kategorii przypadku występują tylko w jednym członie (pluralnym) kategorii liczby, i strefy peryferyjne, z których pierwsza charakteryzuje się neutralizacją opozycji przypadku w kontekście opozycji kategorii liczby (czyli w obydwu członach opozycji singularis — pluralis). Strefę najbardziej peryferyjną obszaru [-F] zajmować będą amorficzne rzeczowniki tzw. nieodmienne, które nie posiadają morfologicznych wykładników ani w kategorii przypadku, ani w kategorii liczby.

Klasyfikacja rzeczowników pod względem fleksyjnym przeprowadzana będzie według następujących kryteriów:

- 1) morfologiczne środki wyrażania opozycji kategorii przypadku [P];
- 2) morfologiczne środki wyrażania opozycji kategorii liczby [L];
- 3) morfologiczna jednolitość tematu fleksyjnego [T]. Kryterium tematu pozwala rozróżnić tematy jednolite i niejednolite. Tematy jednolite to morfologicznie niezmiennie segmenty tematyczne z możliwymi alternantami morfonologicznymi oraz tematy z supletywizmem częściowym, który może tworzyć opozycję M. lp. (M.-B. lp.) — pozostałe przypadki, ale nie różnicuje form w opozycji singularis — pluralis, np. *chrzest-*: *chrzt-*, *cześć-*: *czci-*. Tematy niejednolite składają się z tematu podstawowego i tematu wtórnego, derywowanego od tematu podstawowego za pomocą afksu tematotwórczego, stanowiącego, niezależnie od końcówek, opozycję pojedyncza — mnoga w kategorii liczby, np. *mieszczan-*: *mieszczanin-*, *lice-*: *liceum-*. Leksemy tzw. nieodmienne, amorficzne, nie poddające się analizie fleksyjnej, nie są traktowane jako tematy jednolite i znajdują się w klasie oznaczanej symbolem [-T]. Zróżnicowanie dokonywane za pomocą tych kryteriów można przedstawić w postaci drzewka. Poszczególne rozgałęzienia ukazują obecność lub brak cechy charakteryzującej rzeczownik pod względem fleksyjnym i pozwalają oddzielić leksemy realizujące opozycje kategorii przypadku, umieszczone na

gałęzi [+P], od leksemów, które, wskutek opozycji kompletnej neutralizacji przypadku w co najmniej jednym członie opozycji kategorii liczby, znajdują się na gałęzi [-P]. W wyniku zastosowanej klasyfikacji otrzymujemy siedem grup rzeczowników, zajmujących kolejne miejsca w obszarze [+F], wyznaczonym przez cechę [+P], i obszarze [-F], na którym występują charakterystyczne ograniczenia we fleksji, wyznaczonym przez cechę [-P].

Kolejność i opis fleksyjny grup, reprezentowanych zarówno na obszarze [+F], jak i [-F] przez odpowiedni leksem w funkcji etykiety zbioru, są następujące:

1. Obszar [+F]

1.1. Grupa PISARZ. Charakteryzowana jest przez cechy fleksyjne [+P], [+L], [+T], czyli zmienność wykładników przyporządkowaną opozycji kategorii przypadku w kontekście opozycji kategorii liczby, i temat fleksyjny jednolity — nie ma alternantu morfologicznego, który z tematem podstawowym tworzyłby dodatkową opozycję w kategorii liczby. Jest to fleksja o maksymalnej liczbie cech pozytywnych, nienacechowana, uznawana za normę, której odpowiada większość rzeczowników.

1.2. Grupa -ANIN. Tworzą ją rzeczowniki typu *dominikanin*, *powodzianin* oraz *cielę*, *imię*, a także rzeczownik *oko* i *ucho*, o fleksji nacechowanej ze

względem na derywowany temat [-T], charakteryzowanej przez cechy [+P], [+L], [-T].

1.3. Grupa SANKI (pluralia tantum). Przypisujemy jej cechy [+P], [-L], [+T], ponieważ leksemy tej grupy nie dysponują morfologicznymi wykładnikami opozycji kategorii liczby. Neutralizacja opozycji powoduje, że kategoria liczby w tego typu pluraliach tantum jest kategorią nacechowaną.

1.4. Leksemy ROK i CZŁOWIEK o cechach fleksyjnych [+P], [-L], [-T]. Stanowią kolejną grupę, o najbardziej skomplikowanej fleksji, nacechowanej ze względu na kategorię liczby i temat. Nacechowanie kategorii liczby wynika z faktu, że w paradygmacie fleksyjnym tych leksemów jedynie formy liczby pojedynczej tworzy się regularnie od tematów *rok-* i *człowiek-*. Opozycje liczby w paradygmacie ROK, CZŁOWIEK, który nazwałabym paradygmatem komplementarnym, uzupełnia się wariantami kombinatorycznymi tematów *rok-*, *człowiek-*, a dokładniej — leksykalnymi wariantami kombinatorycznymi LATA i LUDZIE. Tematy fleksyjne *rok-* i *człowiek-* nie tworzą form liczby mnogiej w leksemach ROK, CZŁOWIEK, mimo to wyrażających pełną opozycję liczby, albo, innymi słowy, formy liczby mnogiej mają temat fleksyjny, który nie jest morfonologiczną czy morfologiczną kontynuacją tematu form liczby pojedynczej. Jest to więc temat fleksyjny niejednolity [-T]. W obszarze ustanowionym przez rzeczowniki fleksyjne [+F] grupa ta zajmować będzie miejsce najbardziej odległe w stosunku do pozycji leksemów typu PISARZ.

Cechy fleksyjne rzeczowników obszaru [+F] przedstawia tabelka :

	PISARZ	-ANIN	SANKI	ROK
Przypadek	+	+	+	+
Liczba	+	+	-	-
Temat	+	-	+	-
F	+	+	+	+

2. Obszar [-F]

2.1. Grupa MUZEUM o cechach [-P], [+L], [+T]. W rzeczownikach tego typu nacechowana jest kategoria przypadku wskutek kompletnej neutralizacji opozycji w członie singularnym kategorii liczby. Korelat pluralny opozycji natomiast posiada charakterystyczne końcówki przypadku dołączane do tematu, np. *muze-*. Temat fleksyjny typu *muze-* jest tematem jednolitym [+T], ponieważ występuje zarówno w formach liczby mnogiej, jak i w niezmiennych formach liczby pojedynczej, utworzonych przez dodanie morfemu *-um*, który można traktować jako końcówkę liczby pojedynczej.

2.2. Rzeczownik PESO zajmuje następną strefę, mając charakterystykę

[-P], [+L], [-T]. *Peso* i podawana przez niektóre słowniki forma *pesos*² wyrażają opozycję liczba pojedyncza — liczba mnoga, co może upoważniać do przypisania temu leksemowi fleksyjności w kategorii liczby. Dysponując tylko tymi dwiema formami, nie mamy pewności, jak powinna przebiegać granica między tematem a końcówką (możliwy podział: np. *pes-o*, *pes-os*; *peso-ø*, *peso-s*). W tej sytuacji uznajemy, że temat liczby mnogiej jest derywowany od tematu liczby pojedynczej, niejednolity [-T], i wskutek tego nacechowany.

2.3. Brak reprezentanta grupy o cechach [-P], [-L], [+T], symetrycznej do grupy SANKI.

2.4. Grupa ATU o cechach [-P] [-L] [-T]. Znajdują się tu rzeczowniki pozbawione wykładników, ze zneutralizowaną funkcjonalną opozycją morfologiczną w kategorii liczby i przypadku. Wskutek braku morfemów fleksyjnych neutralizuje się również opozycja temat — końcówka, a funkcję nacechowanego tematu spełniać będzie nieodmienny leksem. Taka charakterystyka morfologiczna powoduje, że leksemy składające się z form nieodmiennych zajmują najbardziej zewnętrzną strefę w obszarze [-F].

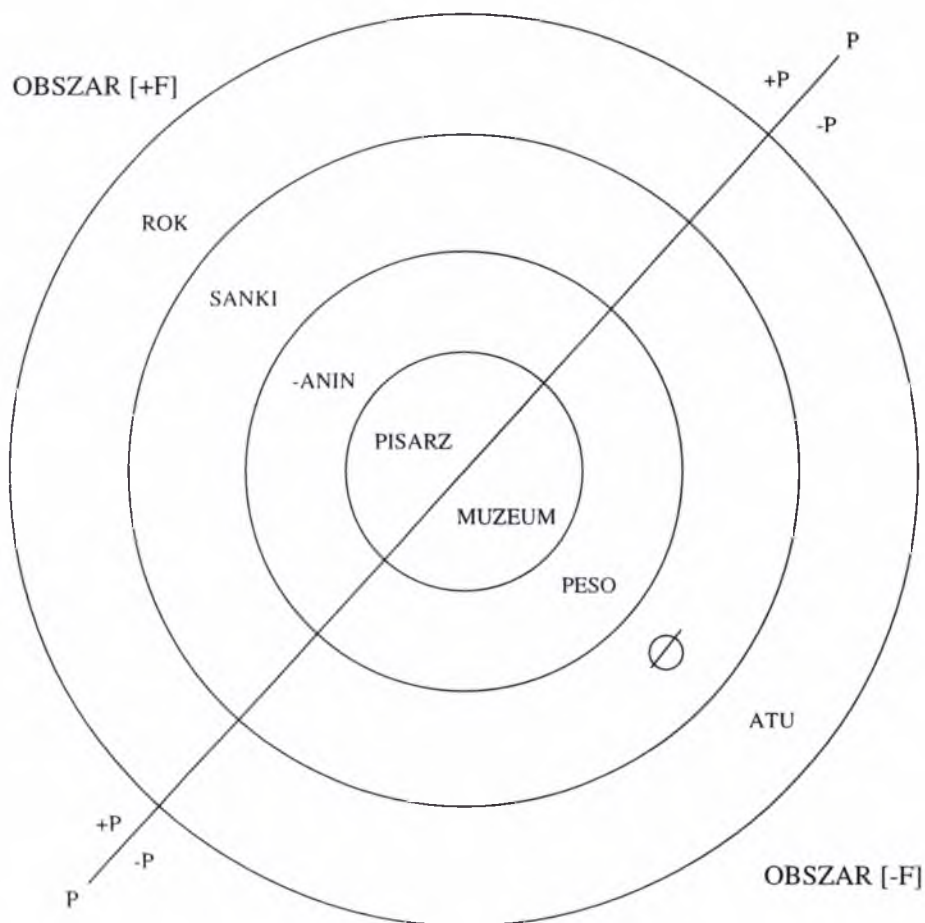
Cechy fleksyjne leksemów zajmujących obszar [-F] przedstawia tabela:

	MUZEUM	PESO	ATU
Przypadek	-	-	-
Liczba	+	+	-
Temat	+	-	-
F	-	-	-

Uporządkowanie i kolejność grup fleksyjnych w obszarach [+F] i [-F], wyznaczonych, z jednej strony, przez obecność morfologicznych wykładników kategorii przypadku, z drugiej — przez ich ograniczenie lub brak, przedstawić można jako układ współśrodkowych stref, symetrycznych względem osi ustanowionej przez cechę [P].

Linia podziału przecina centrum systemu fleksyjnego, które tworzą grupy PISARZ — MUZEUM, różniące się morfologiczną realizacją kategorii przypadku. Cechy wspólne to wyrażanie opozycji w kategorii liczby [+L] oraz jednolitość tematu [+T]. W pierwszej strefie peryferyjnej znajduje się grupa leksemów typu -ANIN i symetryczny względem nich leksem PESO. Wspólnymi cechami leksemów tej grupy są morfologiczne opozycje w kategorii liczby

² *Słownik języka polskiego* pod red. M. Szymczaka, (PWN, Warszawa 1979), podaje informację: *peso n ndm* (w *lm* także *pesos*), a *Słownik współczesnego języka polskiego*, (red. naukowy B. Dunaj, „Wilga”, Warszawa 1996), zawiera hasło: *peso rz. ndm; lm peso a. pesos*.

[+L] i niejednolitość tematu [-T] (temat podstawowy i wtórny), a różnicującą — kategoria przypadku. Druga strefa mieści grupę SANKI, która nie ma odpowiednika w obszarze [-F]. Cechuje ją neutralizacja opozycji w kategorii liczby [-L], a jej skutkiem jest pojawienie się homonimicznych (synkretycznych) form przypadku odpowiadających korelacji liczba pojedyncza — liczba mnoga. Ostatnią peryferyjną strefę obszaru [+F] stanowią leksemy ROK, CZŁOWIEK, o nacechowanym temacie [-T] i nacechowanej kategorii liczby [-L]. Morfologiczna opozycja liczba pojedyncza — liczba mnoga, mająca podstawę w semantycznej relacji 'jeden — więcej niż jeden', utrzymana jest we fleksji tych rzeczowników dzięki uzupełniającej funkcji leksemów LATA, LUDZIE. Symetryczną strefę po stronie [-P] zajmują leksemy typu ATU, neutralizujące opozycje w kategorii przypadku i liczby wskutek braku wykładników morfologicznych. Brak morfemów końcówkowych, warunkujących

w formach fleksyjnych wyodrębnienie tematu, powoduje swoistą sytuację, gdy temat leksykalny (leksem) staje się substytutem tematu fleksyjnego we wszystkich funkcjach syntaktycznych danego leksemu. Z punktu widzenia fleksji jest to więc element nacechowany o symbolu [-T].

NACECHOWANIE FLEKSYJNE I REGUŁY REDUNDANCJI LEKSYKALNEJ

Charakterystyka gramatyczna leksemów rzeczownikowych o fleksji nacechowanej musi zawierać dokładne informacje o nacechowanych kategoriach i nacechowanych segmentach tematycznych, ponieważ są one konieczne do prawidłowej syntezy form fleksyjnych. W opisie fleksji nienacechowanej nie wymaga się szczegółowych danych o realizacji kategoryalnych morfologicznych opozycji funkcjonalnych i temacie fleksyjnym, gdyż byłyby one nadwyżką informacyjną, byłyby redundantne. Nieredundantne są natomiast zarówno w opisie fleksji nacechowanej, jak i nienacechowanej, informacje o nieprzewidywalnych alternacjach morfonologicznych samogłoskowych, wyjątkowych końcówkach, a także tematach z tzw. supletywizmem częściowym. Nacechowanie fleksji rzeczownika na obszarach [+F] i [-F], wyznaczonych przez morfologiczne wykładniki fleksyjne kategorii przypadku [P] w kontekście kategorii liczby [L] oraz tematu [T], przedstawia tabela. Nacechowanie oznaczane jest tu symbolem m (marked), nienacechowanie — u (unmarked).

	PISARZ	-ANIN	SANKI	ROK	MUZEUM	PESO	ATU
Przypadek							
Liczba			m	m	m	m	
Temat		m		m	m		
F	u	m	m	m	m	m	u
	+F				-F		

Tabela cech fleksyjnych ilustruje prawidłowość, że im większe oddalenie od nienacechowanego centrum w obszarze [+F], tym bardziej nacechowana jest fleksja i tym więcej informacji dodatkowych, istotnych dla opisu, czyli nieredundantnych, musi zawierać domena gramatyczna rzeczownikowego hasła w słowniku. Przeciwna tendencja daje się zauważyć w obszarze [-F], gdzie dokonują się neutralizacje morfologicznych opozycji kategoryalnych: w kategorii przypadku na całym obszarze, a dodatkowo — w strefach peryferyjnych — w kategorii liczby. Na tym obszarze nacechowane są kategorie nieneutralizowane, posiadające wykładniki morfologiczne. Najniższy stopień neutralizacji przejawiają leksemy typu MUZEUM, którym przypisuje się cechę ograniczonej fleksji, czyli synkretyzm form liczby pojedynczej. Fleksja

leksemów typu MUZEUM, znajdujących się w strefie centralnej obszaru [-F], jest nacechowana, ponieważ leksemy te wyrażają opozycje kategorii liczby, mają jednolity temat, a człon pluralny zachowuje morfologiczne wykładniki opozycji przypadku. W strefie peryferyjnej obszaru [-F] nacechowane wykładniki tylko kategorii liczby posiada leksem PESO. Strefa najbardziej zewnętrzna obszaru [-F], czyli obszaru, na którym neutralizacje opozycji funkcjonalnych są konieczne i naturalne, charakteryzuje się całkowitym brakiem morfologicznych wykładników opozycji funkcjonalnych. Nieodmienność i amorficzność rzeczowników zajmujących tę strefę jest więc nienacechowana. Nienacechowanie indeclinabiliów powoduje, że informacje fleksyjne byłyby redundantne. Nieredundantna jest natomiast informacja o niefleksyjnej kategorii rodzaju tych rzeczowników. Reguły redundancji leksykalnej formalizują warunki nacechowania fleksji na obszarze [+F] i [-F]. Obszar [+F] to obszar wyrażania opozycji kategorii przypadku, a obszar [-F] jest obszarem neutralizacji morfologicznych opozycji funkcjonalnych kategorii przypadku. Te wstępne założenia zapisane zostaną w postaci równości [+P] = [+F] i [-P] = [-F], które pozwolą na uproszczenie zapisu.

Reguły 1. i 2. odnoszą się do cechy [L] oraz [T] i ustalają, że nacechowanie, oznaczane symbolem [*m*] (marked), czyli dla kategorii liczby [*m* L], spowodowane jest neutralizacją opozycji morfologicznych tej kategorii, a nacechowanym segmentem tematycznym [*m* T] jest niejednolity morfologicznie, wtórny temat fleksyjny. Nienacechowana kategoria liczby [*u* L] to opozycje morfologicznie wyrażane, nienacechowany temat [*u* T] to jednolity morfologicznie temat [+T].

1. [*u* L], [*u* T] → [+L], [+T]

2. [*m* L], [*m* T] → [-L], [-T]

Nacechowanie liczby [*m* L] i tematu [*m* T] implikuje nacechowanie fleksji [*m* F] leksemów wyrażających opozycje kategorii przypadku na obszarze [+F]. Za nacechowaną fleksję leksemów na obszarze [-F], gdzie kompletna neutralizacja opozycji przypadku jest konieczna w przynajmniej jednym członie opozycji singularis — pluralis (grupa MUZEUM), lub w obydwu (PESO), możemy uznać fleksję leksemów realizujących opozycje morfologiczne w kategorii liczby i/lub posiadających jednolity temat. Fleksja nienacechowana na obszarze [+F] to fleksja z morfologicznymi wykładnikami liczby i jednorodnym tematem, jak również — na obszarze [-F] — brak fleksji spowodowany brakiem wykładników. Formalizacja tej zasady przedstawia się w postaci zapisów szczegółowych 3a i 3b:

3a. [*u* F] → [+F] / [+L], [+T]

3b. [*u* F] → [-F] / [-L], [-T],

które mówią, że nienacechowana fleksja to wykładniki opozycji przypadku

[+F] w paradigmatyce liczby i jednorodny temat, oraz brak wykładników przypadku [-F], brak wykładników opozycji liczby, jak również niejednorodne tematy, w tym nacechowane wskutek amorficzności tematy [-T] rzeczowników nieodmiennych. Zapisy te mogą być uogólnione w postaci reguły:

$$3. [u F] \rightarrow [\alpha F] / [\alpha L], [\alpha T],$$

o brzmieniu: nienacechowana fleksja to fleksja zgodna co do znaku z kategoriami fleksyjnymi i tematem (tożsamość znaku „+” i „-” oznaczamy symbolem α).

Fleksję nacechowaną opisuje się w postaci podobnych reguł:

$$4a) [m F] \rightarrow [+F] / [-L], [-T]$$

$$4b) [m F] \rightarrow [-F] / [+L], [+T], \text{ uogólnionych jako}$$

$$4. [m F] \rightarrow [\sim \alpha F] / [\alpha L], [\alpha T] (\sim \text{znaczy „nieprawda, że”}).$$

Reguły redundancji leksykalnej w sposób ogólny i sformalizowany określają zasady nacechowania fleksji. Nacechowanie fleksji oznaczonej symbolem [+F], czyli realizującej się na obszarze wyrażania opozycji kategorii przypadku, spowodowane jest neutralizacją opozycji kategorii liczby oraz brakiem jednorodnego tematu, i osiągnie swoje maksimum przy równoczesnym braku wykładników opozycji liczby oraz tematów jednolitych. Z kolei nacechowanie fleksji ograniczonej w obszarze [-F], gdzie występuje neutralizacja opozycji kategorii przypadku, zależy od obecności wykładników liczby i jakości tematu. Brak wykładników i amorficzność rzeczowników nieodmiennych jest nienacechowana w systemie fleksyjnym wyznaczonym przez kategorię przypadku.

Redundancja leksykalna obciążać może opis leksemów rzeczownikowych w słowniku. Charakterystyka fleksyjna rzeczowników nienacechowanych może być redundantna, jeżeli informować będzie o nienacechowanych kategoriach fleksyjnych i temacie, poza niezbędnymi, oczywiście, uwagami o wyjątkowości lub nieregularności fleksji poszczególnych leksemów, nie uwzględnionych w tym szkicowym opracowaniu. Nie będzie natomiast redundantny opis leksemów o fleksji nacechowanej, gdyż dodatkowe informacje są tu konieczne do poprawnego tworzenia form fleksyjnych.

BIBLIOGRAFIA

- Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, 1978, Ossolineum, Wrocław.
 Gruszczyński W., 1989, *Fleksja rzeczowników pospolitych we współczesnej polszczyźnie pisanej*, „Prace Językoznawcze” 122, Ossolineum, Wrocław.
 Krzyżanowski P., 1992, *Temat fleksyjny w odmianie polskich rzeczowników*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.

- Lakoff G., 1965, *On the Nature of Syntactic Irregularity, Mathematical Linguistics and Automatic Translation*, Harvard University, Cambridge, Massachussets.
- Laskowski R., 1984, *Podstawowe pojęcia morfologii [w:] Gramatyka współczesnego języka polskiego, Morfologia, cz. I, s. 9-57.*
- Laskowski R., 1984, *Pleksja [w:] Gramatyka współczesnego języka polskiego, Morfologia, cz. I, s. 97-169.*

RÉSUMÉ

Dans la première partie de l'article, l'auteur décrit un modèle du système de flexion nominale, modèle qui révèle un centre de ce système et ses périphéries. Dans la seconde partie, il démontre — à l'aide des règles de la redondance lexicale — les rapports entre la flexion marquée et le degré de redondance existant dans les caractéristiques grammaticales des lexèmes nominaux.

La différenciation effectuée selon les critères morphologiques: expression de l'opposition de la catégorie du cas [P], expression de l'opposition de la catégorie du nombre [L] et homogénéité du thème flexionnel [T], est présentée sous forme d'un arbre et d'un diagramme circulaire. La catégorie du cas est le critère principal répartissant les noms entre un espace [+F] dont le centre est occupé par l'ensemble étiqueté PISARZ et dont les trois zones périphériques sont occupées par les lexèmes du type -ANIN (*dominikanin, krośnianin*), SANKI et ROK, et un autre espace [-F], qui est également divisé en parties: une partie centrale (les noms du type MUZEUM et des zones périphériques occupées par le lexème PESO et les noms indéclinables du type ATU).

Les règles de la redondance lexicale présentent de façon formalisée les traits essentiels de la flexion marquée et de la flexion non marquée, ainsi que les relations entre la flexion marquée et la flexion non marquée d'une part et la redondance informative dans la description du lexème nominal de l'autre.